

НЕБЕЛЕВСКАЯ ГРУППА ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье систематизируются материалы памятников этапов VII—CI в Буго-Днепровском междуречье, относящиеся к «западной» линии развития культурно-исторической общности Кукутень-Триполье. Предлагается классификация керамики — основного источника при выделении небелевской локально-хронологической группы. Анализ технико-технологических, морфологических и стилистических признаков, в первую очередь столовой посуды, позволил вычлениить две ступени (фазы) развития группы — раннюю и позднюю, представленные соответственно поселениями типа Небелевки и типа Глыбочки. Определено место группы, занимающей промежуточное положение между памятниками владимировской и томашевской групп, характеризуются ее собственные и заимствованные этнокультурные черты. Рассматриваются вопросы происхождения группы и дальнейшего ее развития, определяются пути расселения «небелевских» общин, исследуются связи с трипольскими племенами смежных территорий.

S. N. Ryzhov

THE NEBELIOVSKAJA GROUP OF THE MEMORIALS OF TRIPOLSKAJA CULTURE.

In the paper the materials of the memorials of stages B2—C1 at Bug—Dniester interfluve belonging to the «Western» line of development of the cultural—historical community Kukuteni—Tripolie is systematized. The classification of the pottery — the main source of the apportionment of Nebeliovskaja local — chronological group — is proposed. The analysis of the technical—technological, morphological and stylistic features, first of all, of the table crockery permits to mark out the two stages (phases) of the development of group — the early and the late ones represented correspondently by the settlements of Nebeliovka type and Glybochka one. The rank of group which occupies an intermediate place between the memorials of Vladimirovskaja and Tomashevskaja groups is marked. Its own and adopted ethnic—cultural features are defined. The problems of the genesis of group and its further development are considered; the ways of the settling of «Nebeliovka» communes are determined; the links with the Tripolian tribes of the adjoining territories are investigated.

ПАМ'ЯТКИ РОЗВИНУТОГО ТРИПІЛЛЯ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ

С. О. Гусев

Стаття присвячена характеристиці поселень розвинутого Трипілья Середнього Побужжя, визначено їх відносну хронологію і, порівняно з суміжними територіями, виділено локальні особливості культури.

У системі пам'яток трипільсько-кукутенської спільності Середнє Побужжя вивчене недостатньо, хоча цей регіон привернув увагу дослідників Трипільської культури відразу ж після відкриття В. В. Хвойки в Подніпров'ї¹. Дослідженнями Е. Й. Сецінського², М. Ф. Біляшівського³, С. С. Гамченка⁴ було зафіксовано понад 50 пунктів, на окремих проводилися розкопки. В подальшому інтерес до Середнього Побужжя дещо зменшився, хоча район не був обійдений увагою в розвідковому плані. Т. Д. Березовець⁵, М. І. Артамо-

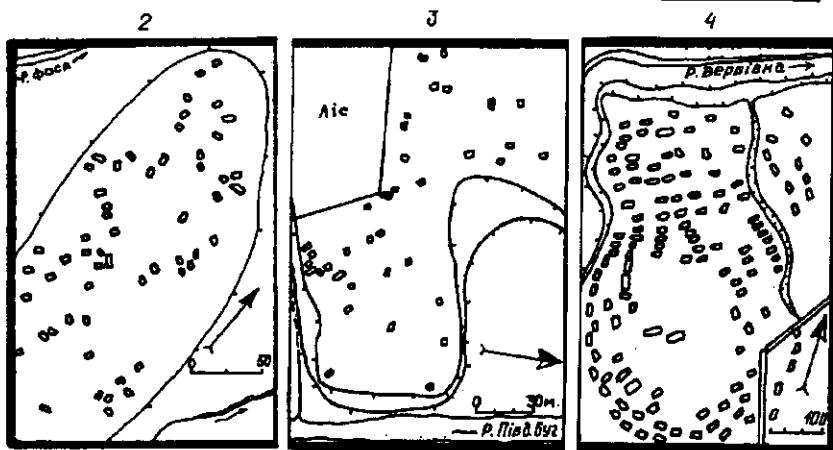
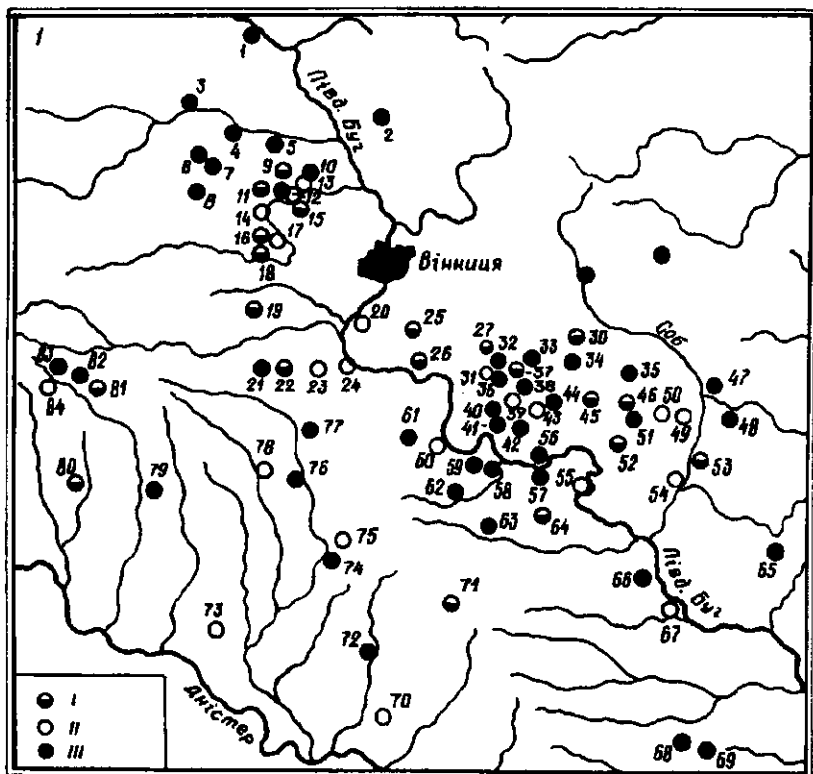

Рис. 1. 1 — карта поселень розвинутого Трипілья Середнього Побужжя; 2 — план поселення Білозірка за даними мікромагнітної зйомки; 3 — план поселення Ворошилівка за даними мікромагнітної зйомки; 4 — візуальний план поселення Вербівка II (за П. І. Хавлюком).

I — поселення етапу VI — VII; II — поселення етапу VII; III — поселення етапу CI.

1 — Митинці, 2 — Хомутиці, 3 — Березна, 4 — Голодьки, 5 — Курилівка, 6 — Лисогірка, 7 — Кожухів, 8 — Дяківці, 9 — Миколаївка, 10 — Вербівка, 11 — Городище, 12 — Городище-2, 13 — Брусленів, 14 — Сосни, 15 — Вишенька-1, 16 — Білозірка, 17 — Борків, 18 — Залужне, 19 — Біликівці, 20 — Селище, 21 — Жмеринка II, 22 — Жмеринка I, 23 — Потоки, 24 — Ворошилівка, 25 — Цвіжин, 26 — Кліщів, 27 — Байраківка II, 28 — Липовець, 29 — Кожанка, 30 — Іваньки («Василек»), 31 — Дубовець, 32 — Боблів, 33 — Ковалівка, 34 — Бондурівка, 35 — Борисівка-2, 36 — Гунька, 37 — Головеньки, 38 — Кірово, 39 — Немирів, 40 — Мухівці, 41 — Шелудьки, 42 — Чуків, 43 — Кароліна, 44 — Йосипеньки, 45 — Ометинці, 46 — Юрківці, 47 — Дашів, 48 — Рахни, 49 — Вербівка I, II, 50 — Криштопівка, 51 — Ситківці, 52 — Косаново, 53 — Кисляк, 54 — Млинки, 55 — Зяньківці, 56 — Вовчок, 57 — Яструбуха, 58 — Вишківці, 59 — Печера, 60 — Рогізна, 61 — Рахни-Польові, 62 — Торків, 63 — Зарічне, 64 — Кришинці, 65 — Мала Мочулка, 66 — Оляниця, 67 — Тростяничок, 68 — Білий Камінь, 69 — Рогузка, 70 — Ратуш, 71 — Кислицьке, 72 — Стіна, 73 — Садове, 74 — Покутино, 75 — Садківці, 76 — Заячівка, 77 — Будьки, 78 — Носиківка, 79 — Котюжани, 80 — Дерешово, 81 — Ялтушків-2, 82 — Ялтушків-1, 83 — Ходаки, 84 — Бригідівка.

нов⁶, П. І. Хавлюк⁷, В. Д. Гопак⁸, І. І. Заєць⁹ та інші науковці поповнили карту не одним десятком нових поселень. Розвідки тривають¹⁰. На сьогодні відомо понад 250 пам'яток Трипільської культури лише в межах Вінницької області, причому чверть їх відноситься до розвинутого Трипілья (рис. 1).

Перші дослідження поселень розвинутого етапу культури в Середньому Побужжі носили спонтанний характер і велися, по суті, лише для ознайомлення з матеріалами (Немирів¹¹, Білий Камінь¹² та ін.). Планомірне вивчення розпочалося з 70-х років, коли на широкій площі було досліджено поселення у Кліщеві¹³ (етап VI — VII) і виникла потреба простежити лінію подальшого розвитку пам'яток у даному регіоні¹⁴.

У 70—90-х рр. проводилися розкопки у Цвіжині¹⁵, Білозірці, Біликівцях¹⁶, Городищі-2, Соснах, Ворошилівці, обстежено десятки інших пунктів у районі, обмеженому зі сходу р. Соб, з півдня рр. Дохною—Савранкою, на заході — Буго-Дністровським вододілом і верхів'ями рр. Ров, Ровець та Згар. Північний кордон вивчений ще не достатньо. Можливо, він проходить верхів'ями річок Тетерів — Іква — Вовк.

Як з'ясувалося, пам'ятки в Білозірці, Біликівцях, Залужному, Цвіжині належать до того ж етапу, що й Кліщів (VI — VII), але генетично не пов'язані з ним, що викликає особливий науковий інтерес. Коротко зупинимось на їх характеристичі.

Невеликі за площею поселення займали підвищення в заплавах річок або схили перших заплавлених терас, які з двох-трьох боків були захищені водою чи болотом. В аналогічних топографічних умовах знаходилися деякі пам'ятки етапу VI — VII Буго-Дніпровського межиріччя, зокрема Шкарівка¹⁷. За даними геомагнітної зйомки, проведеної в Білозірці¹⁸, поселення не мало чіткого плану забудови. Житла розташовувалися переважно на південному боці заплавного підвищення. Загальна кількість площадок перевищує чотири десятки (рис. 1, 1).

Для виділених пам'яток характерні два види будівель: наземні та заглиблені. Уявлення про заглиблені житла дають результати досліджень в Біликівцях¹⁹. Тут відкрита напівземлянка неправильної овальної форми, розміром 4,6×2,55 м, глибиною 0,8 м від денної поверхні. Наземна частина споруджувалася за допомогою дерев'яного каркасу, обмазаного глиною з рослинними домішками. Підлога і стіни заглибленої частини по периметру на висоту до 60 см теж обмазувалися глиною, товщиною 2—4 см. В напівземлянці знаходилася купольна піч, розміром 1,6×1,4 м з димовим отвором, від якого добре збереглася глиняна пробка. Між піччю і стіною розміщувалася невелика лежанка. Серед руїн печі виявлено скучення посуду, а поряд — антропоморфну статуетку. Менш виразну напівземлянку розкопано і в Цвіжині²⁰.

Про існування наземних споруд на поселеннях цього часу свідчать рештки повздовжньої стіни з Білозірки, спорудженої безпосередньо на земляній долівці²¹.

Оскільки більшість названих пам'яток займали ділянки заплави, де ґрунт мав підвищену кислотність, збереженість кераміки, зокрема розписної, надзвичайно погана. Однак вдалося встановити, що столовий посуд виготовлявся з добре відмудленої глини з домішками шамоту і піску. Особливо слід підкреслити наявність у керамічній масі розписного посуду жорстви, яка ніколи не використовувалася на заході, але широко практикувалася гончарами східного ареалу.

Група розписного посуду представлена: амфорами з лійчастими вінцями, що переходять в округлий приземкуватий тулуб з широкими ручками (рис. 2, 1); напівсферичними мисками з ледь відігнутими вінцями (рис. 2, 3—5); шоломоподібними покришками (рис. 2, 7—8); невеликими кубкоподібними посудинами з ручками під вінцями (рис. 2, 2); «біноклями» (рис. 2, 15). Посуд оздоблювався монохромним (чорна або червона фарби) чи біхромним (чорна з червоною, чорна з білою) розписами (рис. 2, 11, 14, 17). Великі грушоподібні посудини (рис. 2, 9), деякі миски (рис. 2, 10), грибоподібні покришки з вушками (рис. 2, 6) прикрашувалися заглибленим орнаментом. На окремих фрагментах столової кераміки з Білозірки та

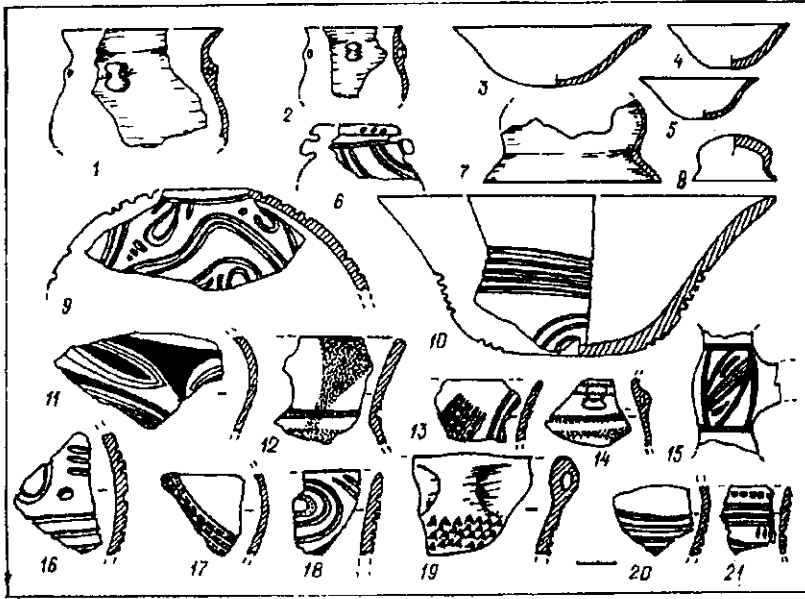

Рис. 2. Кераміка етапу VI — VII. Біликівці (1—7, 9—18), Білозірка (8, 19, 20), Залужне (21).

Біликівців зустрічається комбінований декор, у візерунку якого поєднані і заглиблення і розпис фарбами (рис. 2, 12, 13, 18).

Кухонна кераміка комплексів етапу VI — VII репрезентована широкогорлими горщиками з прямими або злегка відігнутими назовні вінцями. Вона виготовлялася із суміші глини, шамоту, жорстви, крупнозернистого піску (зрідка з домішками слюди). Попереднє випалювання надавало посудинам сірого й світло-коричневого кольору. По верхньому зрізу вналець наносилися косі насічки, а ззовні, під краєм — «перлини» або овальні вдавлення. Штампом чи відбитком намотаного на паличку шнура прикрашалися округлі плічка горщиків. Композицію завершував шеврон — одна-дві заглиблені лінії під нижнім краєм проштампованого поля. Оригінальний фрагмент кухонного горщика з трикутним штампом з Білозірки (рис. 2, 19) знаходить аналогії в матеріалах Поливанового Яру II²², що поряд з іншими деталями дозволяє синхронізувати ці пам'ятки.

Остаточно визначити місце поселень біликівського типу у відносній хронології Трипілля, в тому числі і Середнього Побужжя, вдасться лише при розширенні їх джерелознавчої бази. Тепер правомірно зазначити, що за рядом ознак (морфологія посуду, поліхромія розпису, орнаментальні стилі та ін.) Білозірка, Біликівці, Залужне, Цвіжин належать до кінця етапу VI — VII. На Побужжі вони змінюють Кліщів, але в даному регіоні представляють відмінну від кліщівської лінію розвитку культури, яка склалася, очевидно, в результаті взаємодії місцевого та прийшлого із заходу населення.

Між кінцем етапу VI — VII і початком VII залишається певна лакуна. Поки що в Середньому Побужжі не досліджені поселення, синхронні типу Яблони²³ та Раковець²⁴; але наявність пам'яток у верхів'ях лівих приток Дністра²⁵, що межують з побужькими заплавами, дає підставу говорити про можливість існування поселень цього часу й тут.

До середини етапу VII належать Ворошилівка, Сосни, Борків, Селище. Поселення будувалися на захищених з кількох сторін струмками, болотистими низинами чи яругами округлих або видовжених мисах, висотою 15—18 м над рівнем води. Топографічні умови визначали розміри поселень (Ворошилівка — 8, Сосни — 4, Борків — 2 га). Як і на попередньому етапі, судячи за геомагнітною зйомкою у Ворошилівці, чітка система розміщення жител не склалася (рис. 1, 2). Характерна інтенсивна забудова південних схилів невеликими групами жител. Подібні «гнізда» виявлені на пам'ятках синхронної

верхньодністровської локальної групи²⁶ і в Буго-Дніпровському межиріччі²⁷. Такий прийом розташування споруд, можливо, був підготовчим при переході до планової забудови, яка в Середньому Побужжі фіксується вже наприкінці етапу VII (Вербівка II) (рис. 1, 3)²⁸.

На поселеннях побутували наземні житла та землянки. Техніка спорудження наземних будинків найкраще простежена у Ворошилівці, де розкопано 9 площадок. Тут наявні, принаймні, три типи будівель. Перший, найчисленніший (6 площадок) — однокамерні споруди невеликої площі (4—5×5 м), зведені за допомогою дерев'яного каркасу безпосередньо на земляній долівці. Обмазка залягала в три шари. Різний вміст половини чи піску в глиняній масі обумовлювався, певно, конструктивним призначенням деталей (стіни, перегородки тощо). За даними хімічного аналізу зразків нижнього шару площадки № 1, обмазка включала 74—77% кремнекислоти (SiO₂), 12—14% глинозему (Al₂O₃), 3—4% заліза (Fe₂O₃), по 2% вапна (CaO) і магнезю (MgO). Менше 1% становлять інші мінеральні домішки²⁹. Наведені дані практично ідентичні результатам хімічного вивчення обмазки з площадки № 11 поселення Коломийщина³⁰. Дещо менший вміст кремнекислоти компенсувався глиноземом, що пояснюється, певно, місцевими відмінностями хімічного складу сировини.

У житлах, як правило, крім невеликої глиняної вимостки, не виявлено інших деталей інтер'єру (піч, лежанка тощо). І все-таки, перший тип споруд, очевидно, був основним для малої сім'ї³¹, що мешкала на поселенні.

Другий тип — великі багатокамерні будівлі, площею 4—5×10—12 м, розташовувалися ближче до центральної частини поселення. Найвиразніші конструктивні деталі таких споруд збереглися на трикамерній площадці № 8, орієнтованій по лінії північ-південь. Обмазка залягала на площі 4×10 м у три шари. Верхній шар — з домішками піску, січки товщиною понад 10 см. Його поверхня знизу аморфна, а зверху — потинькована трисантиметровим шаром глини з піском. Середній шар товщиною 4 см містить глину й пісок, з обох боків заглажений і пофарбований червоною вохрою. На нижньому боці третього шару залишилися відбитки широких (10—18 см) поперечних дерев'яних плах.

Верхній шар обмазки, найвірогідніше, пов'язаний з повздовжніми стінами споруди, середній — залишки від перегородок, а нижній, очевидно, відповідав стелі. Подібна збереженість цих архітектурних деталей в Середньому Побужжі зустрічається вперше.

Навколо восьмої площадки зібрано велику кількість ритуальних предметів: модель житла, зооморфні та антропоморфні статуетки, зооморфні миски, «біноклі», конуси. Крім того, в першій камері містилася глиняна вимостка-жертвник, на якій знаходився крем'яний ніж для м'яса. За набором цих предметів і цілого ряду інших ознак споруда характеризується як культова, призначена для проведення магічних дійств, пов'язана з поклонінням тваринам (біку?)³².

Третій тип наземних споруд — невеликі будови господарського призначення площею до 9 м², які зводилися на периферії поселення. Так, площадка № 9 розміщувалася на косогорі околиці, з перепадом висоти до 2 м (!). Її підлога попередньо дещо вирівнювалася і частково покривалася тонким шаром глини з піском. З уламків обмазки вдалося скласти понад 70 см вертикальної стіни товщиною 15—18 см. Відбитків дерев'яних конструкцій не зафіксовано. Це спростовує припущення К. В. Зіньковського, що стіни в трипільських будинках були глинобитними і не збереглися³³. Не знаходить підтвердження і «блокова» теорія³⁴, оскільки стіна виявилася монолітною, без стиків і обпалена досить нерівномірно.

Таким чином, існування щонайменше трьох типів наземних жител на Ворошилівському поселенні вказує на їх різне функціональне призначення.

Наземні глинобитні житла виявлені й досліджені також у Боркові та Селищі. Вони мало чим відрізняються від Ворошилівських.

Поряд з наземними будівлями на поселеннях Середнього Побужжя наявні й заглиблені. Одну з таких будов досліджено у Ворошилівці. Землянка була викопана в лесі, поряд з площадкою № 5, мала овальну в плані форму, роз-

міром 4×3,8 м, глибиною 1,9 м від денної поверхні. Вдвож стін земляні східці утворювали своєрідні стелажі-лежанки, шириною 35—40 см і такої ж висоти. На дні знаходилася глинобитна піч, зведена над круглою ямою до 1 м глибиною, попередньо засипаною піском, шматками обмазки та фрагментами кераміки. На дні землянки № 2 в Соснах містилася не піч, а вимостка для багаття з 12 пласких камінців. Під нею — невелике заглиблення, а в ньому — миска, прикрашена біхромним розписом (рис. 3).

Існування наземних жител і землянок трактувалося дослідниками Трипільської культури по-різному. Б. Л. Богаєвський, наприклад, писав про два основних етапи розвитку пізньородового суспільства, що проживало «великими общинами» на площадках і «ранніми батьківськими родами» в землянках³⁵. С. М. Бібіков у розвитку раннього Трипільля також виділяв два етапи: етап АІ із землянками та АІІ з площадками³⁶. На Березівському поселенні В. П. Цибесков помітив хронологічну близькість цих видів будов, хоча матеріал землянок і площадок мав деяку відмінність. На його думку житла заглиблених конструкцій були тимчасовими. В них мешкали перші переселенці, готуючи поселення і все господарство³⁷. Ще раніше до аналогічних висновків дійшов і М. М. Шмаглій³⁸.

Дослідження трипільських поселень Середнього Побужжя дали можливість говорити про співіснування тут наземного і заглибленого домобудівництва і навіть виділити пам'ятки, забудовані переважно землянками (Сосни). Логічно, що спочатку могли будуватися землянки. На спорудження такого невеликого житла затрачувалося близько 36 годин³⁹, а наземна будівля, крім великої кількості будівельних матеріалів⁴⁰, потребувала відповідної пори року, дотримання технологічного часу, певної кількості робочих рук тощо. Побудувавши наземне житло, трипільці не завжди відмовлялися від землянок, що добре простежено у Ворошилівці.

Кераміка комплексів поселень етапу ВІІ за технологічними ознаками може бути розділена на дві групи — столову та кухонну.

Серед столового посуду, що виготовлявся з добре відмуленої глини з домішками шамоту й піску і мав добрий випал, переважає розписний (у Ворошилівці з 10 тис. фрагментів кераміки лише 5 мають заглиблений орнамент, виконаний у техніці, наявній в матеріалах окремих поселень Подністров'я⁴¹). Візерунок наносився чорною чи темно-брунатною фарбою по жовто-гарячому або червонуватому ангобу.

В кераміці Ворошилівки та Сосен помічена стійка особливість: кожній формі посуду відповідає певна схема орнаменту (кореляція лише в деталях), причому домігантою виступає S-подібна петля. Цим універсальним сюжетом оздоблювалися великі й середнього розміру грушоподібні посудини (рис. 4, 1, 2), амфори середніх розмірів (рис. 4, 6, 11), великі сферичні миски з відігнутим краєм вінець (рис. 4, 15), кратери. Малі амфори і бомбоподібні кубки прикрашалися метопним з подвійним горбиком і «лицьовим» орнаментами (рис. 4, 7, 8) «Лицьова» схема розпису зустрічається на пам'ятках східних територій переважно на кубках⁴², а на заході — на амфорах⁴³. У Середньому Побужжі ці дві традиції переплелися.

Напівсферичні, а найбільше сфероконічні миски, як один з найчисленніших типів посуду оздоблювалися рядами напівдуг, що заходили одна за одну (рис. 4, 10, 13, 14), і розписом, типовим для зооморфних мисок⁴⁴ (рис. 4, 16, 17). Покришки в основному шоломоподібні (рис. 4, 9). Ори-

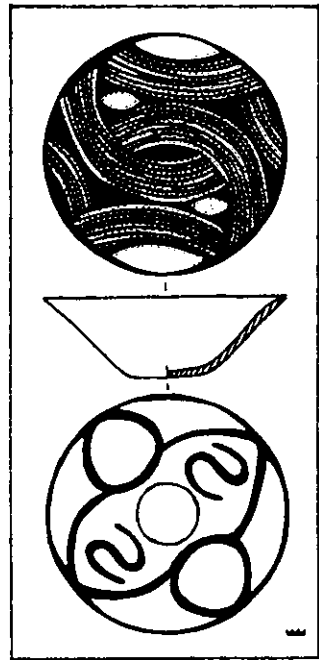

Рис. 3. Миска з біхромним розписом. Сосни.

гінальні за формою і орнаментом великі кубкоподібні посудини (рис. 4, 3, 4) знаходять аналогії в пам'ятках петренської групи⁴⁵.

Мініатюрні посудини з добре обробленою зовнішньою поверхнею і недбало пропрацьовані зсередини повторюють форми й основні орнаментальні схеми посудин великих розмірів (рис. 5, 13—18).

Ритуальних біноклеподібних посудин на поселеннях етапу VII виявлено небагато. Якщо у Кліщеві (етап VI — VII) їх нараховано близько 160⁴⁶ (10 «біноклів» на одне житло), то у Ворошилівці — всього 10 (1 на житло), в Соснах — 3 (1,5 на житло). Вони виготовлялися з глиняної маси аналогічної для столового посуду, мали великі лійчасті розтруби і яйцеподібний тулуб. Частини «бінокля» з'єднувалися двома перемичками — зверху й посередині. Їх орнамент чорнофарбовий, переважно «лицьовий». В Соснах вперше виявлено «бінокль», у верхній часті якого збоку пальцем спеціально зроблений отвір⁴⁷.

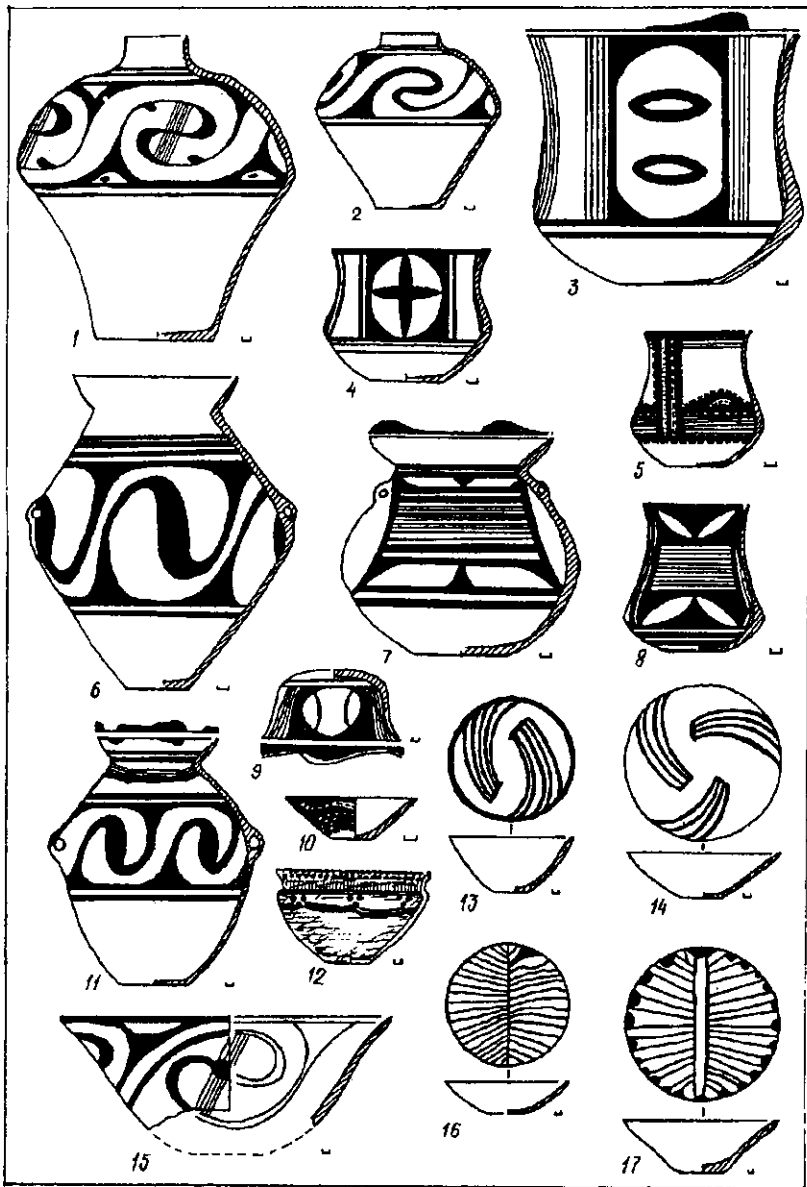

Рис. 4. Кераміка поселень ворошилівського типу (етап VII). Ворошилівка (1, 2, 6, 8, 9, 11—17), Сосни (3—5, 7, 10).

Останнім часом в літературі приділяється мало уваги цим оригінальним керамічним виробам Трипільської культури. Ідея «поїння землі», яку висунув Б. О. Рибаків⁴⁸, залишається практично основною в їх трактовці. Знахідки в Журах — тулуб «бінокля» з кількома десятками перепалених крем'яних лусочок і наконечником стріли⁴⁹ та у Ворошилівці, — де поряд з площадкою № 3 в невеликому заглибленні знаходився «бінокль» з перепаленим наконечником дротика, наводять на думку про дещо іншу їх функцію. Вирішення цієї проблеми потребує спеціального дослідження із залученням нових даних, в тому числі з території Середнього Побужжя.

Кухонний посуд на поселеннях етапу VII виготовлявся з глини, до якої у великих пропорціях домішували пісок, жорству, шамот, черепашки і подекуди рослинні рештки. Випалювання середне, колір черепка коричневий, сірий, темно-сірий. Широкогорлі горщики з прямими або відігнутими назовні вінцями, округлими плічками і злегка ввігнутим дном — це основна форма. Вони прикрашені навскісними насічками по зрізу вінець, а збоку — ямками або «перлинами» та вертикальними лініями до плічок. Верхня частина плічок, у свою чергу, відділялася від вінець однією-двома заглибленими лініями. Нижче пальцями робили два-три вдавлення, під якими з'єднувалися дуги з двох-трьох паралельних ліній (рис. 4, 12). Решту поверхні кухонного горщика «розчісували» в різних напрямках.

Статистичні підрахунки найбільш показових комплексів з Ворошилівки (площадки № 4, 5, 8) та Сосен (землянка № 2) свідчать, що на столовий розписний монокромний посуд припадає 77,3%, на біхромний (чорна з білою фарби) — 4,4%, на столовий із заглибленим орнаментом — 0,05%, а на кухонну кераміку — понад 18% від загальної кількості.

Серед керамічних виробів пам'яток Середнього Побужжя досить виразна антропоморфна та зооморфна пластика, особливо з Ворошилівки (рис. 5, 1—12).

Таким чином, в матеріалах Ворошилівки, Сосен, Селища та деяких інших поселень проявилися особливості, передусім в кераміці (домінування S-подібної петлі, поєднання чорної і білої фарб, відповідність схеми розпису формі посудини тощо), а також в домобудівництві (співіснування наземних та заглиблених жител) та пластиці, на основі яких правомірно об'єднати названі пам'ятки в окремий тип — ворошилівський. На етапі VII в Середньому Побужжі ворошилівський тип репрезентує західну лінію розвитку культури, яка в окремих деталях запозичила елементи місцевих традицій: домішка до тіста столового розписного посуду невеликої кількості жорстви. Поселення типу Ворошилівки синхронізуються з пам'ятками мерешівського типу⁵⁰ (Мерешівка-Четецеуе, Бринзени VIII, Незвисько (в. г.). В цей час існували також Тростянчик⁵¹, Вербівка I⁵², Гарбузин⁵³, Володимирівка⁵⁴. Ворошилівський тип змінюють поселення кінця етапу VII. Серед них найкраще вивчена пам'ятка поблизу м. Немирова, де С. С. Гамченко, а пізніше М. І. Артамонов провадили стаціонарні розкопки. Результати цих досліджень залишилися практично не опублікованими⁵⁵.

Поселення Немирів розташоване на одному з пагорбів відомого Немирівського скіфського городища⁵⁶. С. С. Гамченко нарахував тут 20 площадок, що розміщувалися в 7 рядів⁵⁷. Було розкопано залишки одного наземного житла (25×8 м) з пічкою чи вогнищем, а також землянку з трьома парами циліндричних ям, сполучених між собою підземними переходами (?), і округлу яму діаметром близько 4 м. У плані домобудівництва особливо цікаві дані про заглиблену споруду довжиною 21 м, ширина її сягала 12, а глибина — 3 м. Стінки укріплювалися переплетеною лозою і обмазувалися глиною, змішаною з половиною. На дні землянки розміщувалося вогнище, навколо нього — уламки зернотерок, кераміка, кремій, кістки тварин, черепашки *Unio*⁵⁸.

Наукову достовірність цього об'єкта збіднює відсутність графічної документації. Втім описані С. С. Гамченком прийоми побудови землянки в Немирові цілком ймовірні (можливо не в таких розмірах), що підтверджується розкопками на інших поселеннях регіону (Біликівці, Сосни). Обмазування стінок заглиблених споруд глиною і використання дерев'яного каркасу при

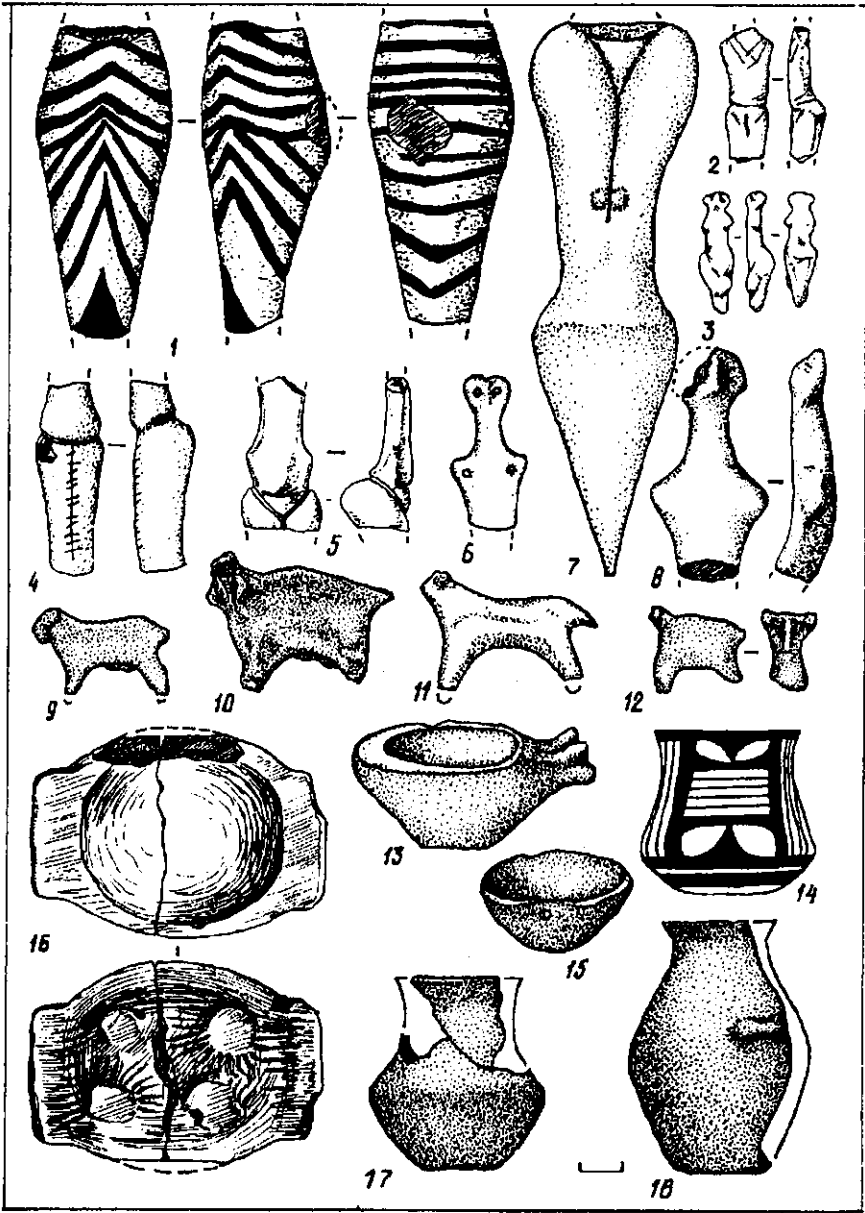

Рис. 5. Антропоморфна і зооморфна пластика. Мініатюрний посуд. Ворошилівка (1—13, 15—18), Сосни (14).

цьому становить одну з головних локальних рис Трипілля Середнього Побужжя.

Кераміка поселення Немирів поділяється на дві групи. Столовий посуд (86% від загальної кількості) виготовлявся з добре відмудленої глини з домішками піску, шамоту, подекуди жорстви і слюди. Посудини оздоблювалися чорнофарбовим розписом. Найчисленніша форма — біконічні амфори — зберегли незначну округлість плічок, але лійчастість вінець помітна менше, ніж у Ворошилівці. У розписі амфор Немирова S-подібна петля поступово розпадається, з'являються елементи тенгентного орнаменту. Миски конічних форм прикрашалися «кометами». Бомбоподібні кубки декорувалися метопами з подвійним горбиком. На грушоподібних посудинах, горщиках і шоломоподібних покришках візерунок зберігся гірше.

Кухонний посуд (14%) репрезентований горщиками з широкою горлови-

ною і прямими вінцями. Вони ліпилися з глини, шамоту, жорстви, піску. Вінця оздоблювалися овальними ямками і вертикальними лініями. На плічках були хвилясті лінії, трикутні чи округлі вдавлени, ряди дуг. Традиція «перлин», як і декоративних ручок, схоже, вже минула. Натомість приходять наліпи зооморфного контексту (тулуб тварини, голова або роги бика).

До немирівського типу в Середньому Побужжі віднесені поселення Кароліна, Вербівка II, Криштопівка. В сусідньому Буго-Дніпровському регіоні їм хронологічно відповідають пам'ятки небелівської групи⁵⁹.

На початку Трипілля СІ племена раних землеробів освоїли практично всю гідросистему Південного Бугу (Курилівка, Голодьки, Чуків, Городище-2, Лисогірка, Кожухів). Збільшуються розміри поселень (Городище-2 — 10 га, Лисогірка — 12, Курилівка — 36 га). Судячи з розташування зафіксованих на названих пам'ятках площадок, забудова велася по колу, часто повторюючи контури обраних мисів та пагорбів.

Еволюційні зміни культурних рис на етапі СІ простежуються не тільки в топографії та плануванні. Помітно змінилася і кераміка. В технології її виробництва відбулася стабілізація гончарних прийомів. Морфологія посуду набула більш прямих контурів. Так, амфори стають біконічними, мають незначну випуклість у верхній частині. Ручки поміщалися трохи вище плічок (рис. 6, 9, 10) (на етапі VII — майже на самих плічках). Вінця кратерів менш кристалі, ніж на попередньому етапі (рис. 6, 2). Незначні зміни спостерігаються в конфігурації біконічних амфор невеликого розміру з ручками

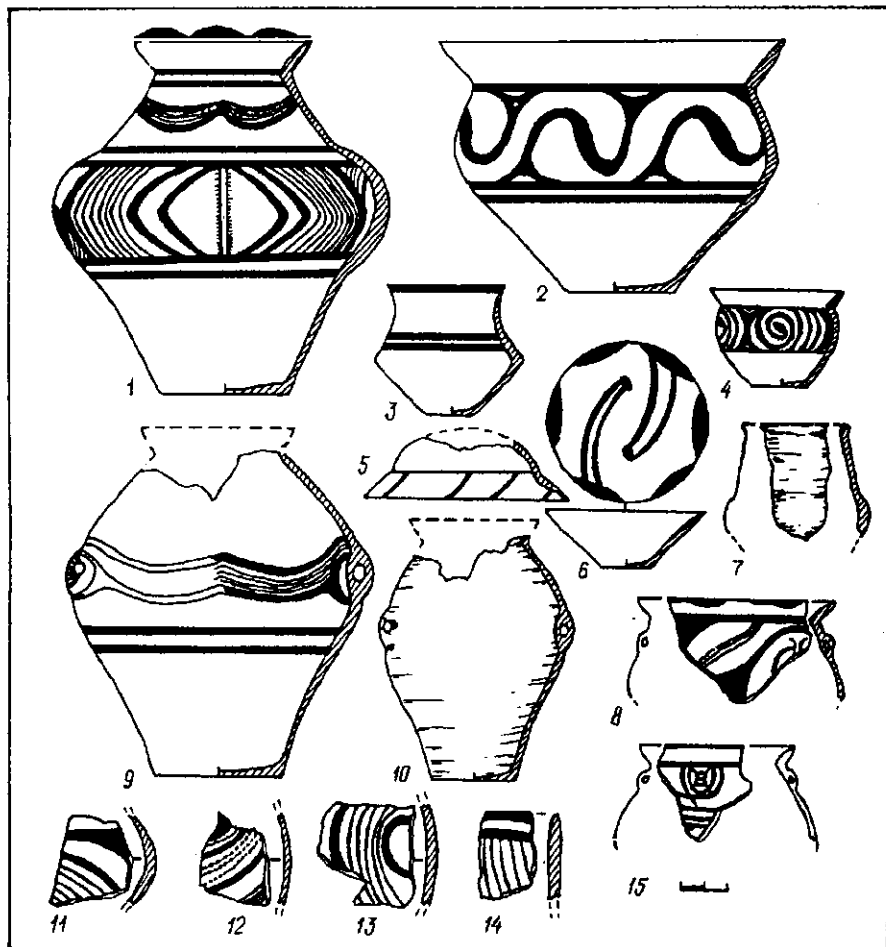

Рис. 6. Кераміка етапу VII — СІ. Городище-2 (1—6, 9, 10), Курилівка (7, 11, 15), Лисогірка (8).

під вінцями (рис. 6, 8, 15) та конічних мисок з «кометним» розписом (рис. 6, 6). Шоломоподібні покритишки набувають приземкуватості, у них з'являються яскраво виражені вінця (рис. 6, 5). Кубкам властива гостроресберність (рис. 6, 3). Поширюється і нова форма столового посуду — ріпоподібна (рис. 6, 1, 7), добре відома на поселеннях кінця розвинутого Трипілья південних районів Середнього Побужжя та Буго-Дністровського межиріччя⁶⁰.

Таблиця. Відносна періодизація пам'яток середньобузької групи та синхронізація їх з поселеннями суміжних територій

Етап	Прут, Дністер	Середнє Побужжя	Буго-Дніпровське межиріччя
		Чечельник	
		Немирів, ур.	Томашівка
	Варварівка VIII	Могилки	Тальянки
		Рахни	
СІ		Торків	
		Городище-2	
	Петрени	Курилівка	Стара Буда
		Лисогірка	Побудня
		Кароліна	
	Конівка	Вербівка II	Небелівка
		Немирів	Піщана
	Бринзени VIII	Селище	Володимирівка
ВІІ	Мерешівка-Четецуе	Ворошилівка	Гарбузин
	Незвисько (в. г.)	Вербівка I	
	Раковець	?	Миропілля
	Яблони I, XV		
		Цвіжин	
ВІ — ВІІ	Поливанів Яр II	Біликівці	Веселий Кут
		Білозірка	
		Кліщів	
			Шкарівка

Про поселення, що завершують етап СІ Трипільської культури в середній течії Південного Бугу ми знаємо небагато, оскільки на жодному з них розкопки не проводилися. Збори в Торкові, Рахнах, Борисівці-2⁶¹, Немирові, пункт в ур. Могилки⁶², Кальнику, Дашеві, Рахнах Собоєвих⁶³ та ін. вказують на перспективність вивчення пам'яток цього часу.

Формування локальної специфіки Трипільської культури в Середньому Побужжі розпочалося, очевидно, на місцевій основі ще на початку розвинутого етапу⁶⁴. Імпульси з Дністра, що фіксуються починаючи з Трипілья ВІ — ВІІ (Кліщів), припали вже на освоєну територію. Швидко просуваючись на схід, до Дніпра, трипільські переселенці залишили небагато поселень типу Кліщева. Але з цих пір Середнє Побужжя потрапляє під постійний вплив західного населення з традиціями розписної кераміки. Найяскравіше місцеві особливості регіону проявилися в матеріалах пам'яток біликівського типу.

Вони полягають в змішанні прийшлого із заходу населення з місцевим, що фіксується в кераміці, зокрема у використанні жорстви в тісті розписного посуду. Південний Буг став перехрестям східної і західної ліній розвитку культури, які в своєму порубіжжі створили синкретичну середньобузьку локальну групу розвинутого етапу Трипільської культури.

Примітки

- ¹ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI АС в Киеве в 1899 г.— М., 1901.— Т. 1.— С. 739—812.
- ² Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС в Киеве в 1899 г.— М., 1901.— Т. 1.— С. 197—354.
- ³ Біляшівський М. Борисівське городище // ТКУ.— 1926.— Вип. 1.— С. 1—7.
- ⁴ Гамченко С. С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. // ТКУ.— 1926.— Вип. 1.— С. 31—41.
- ⁵ Березовець Д. Т. Розвідка у верхів'ях р. Пд. Бугу // АП УРСР.— К., 1952.— Т. 3.— С. 207—219.
- ⁶ Артамонов М. И. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции // КСИА.— 1955.— Вип. 4.— С. 84.
- ⁷ Хавлюк П. И. Материалы к археологической карте бассейна р. Соб // КСИА.— 1956.— Вип. 6.— С. 18—21.
- ⁸ Гонак В. Д. До археологічної карти Вінницької області // Друга Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доп.— Львів, 1968.— С. 147.
- ⁹ Заец И. И. Место отдельных трипольских поселений среднего течения Южного Буга в относительной периодизации Триполья // 150 лет ОАМ АН УССР: Тез. докл.— К., 1975.— С. 42—44.
- ¹⁰ Засць І. І., Гусєв С. О. Нові пам'ятки трипільської культури в Середньому Побужжі // VIII Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп.— Вінниця, 1989.— С. 9, 10.
- ¹¹ Гамченко С. С. Вказ. праця; Артамонов М. І. Південно-Подільська експедиція // АП УРСР.— 1949.— Т. 1.— С. 257—262.
- ¹² Макаревич М. Л. Археологічні досліді в с. Білий Камінь (Вінницька обл.). Розкопки 1928 р. // ТК.— К., 1940.— Т. 1.— С. 453—471.
- ¹³ Засць І. І. Кліщів — нове поселення Трипільської культури на Південному Бузі // Археологія.— К., 1973.— Вип. 10.— С. 48—61.
- ¹⁴ Заец И. И. Указ. соч.— С. 43.
- ¹⁵ Заец И. И., Малинковская Т. В., Шаламай Ф. П. Экспедиция Винницкого краеведческого музея // АО 1975 г.— 1976.— С. 325.
- ¹⁶ Заец И. И., Жураковский Б. С., Лобай Б. И. Исследования Винницкого краеведческого музея // АО 1976 г.— 1977.— С. 294, 295.
- ¹⁷ Цвек Е. В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка) // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 46.
- ¹⁸ Геофізичні роботи в Білозірці й Ворошилівці проведені загоном Інституту геофізики ім. С. І. Суботіна АН України.
- ¹⁹ Заец И. И. Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого областного краеведческого музея за 1976 г. // НА ІА АН України.— 1976/65.— 28 с.
- ²⁰ Заец И. И., Малинковская Т. В., Шаламай Ф. П. Указ. соч.— С. 325.
- ²¹ Гусєв С. О. Трипільське поселення біля с. Білозірка Літинського району // XI Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп.— Вінниця, 1992.— С. 12, 13.
- ²² Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— С. 124.— Рис. 31, 2.
- ²³ Сорокин В. Я. Культурно-исторические проблемы племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья // Известия АН Молдавской ССР.— 1989.— № 3.— С. 51—53.
- ²⁴ Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец // КСИА АН СССР.— 1973.— Вип. 134.— С. 48—57.
- ²⁵ Рижов С. М. Дослідження трипільських пам'яток по р. Лядовій // IX Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп.— Вінниця, 1990.— С. 11.
- ²⁶ Конопля В. М., Круц В. А., Рижов С. Н. Трипольские памятники Верхнего Поднестровья // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: Тези доп.— К., 1989.— С. 104.
- ²⁷ Цвек Е. В. Указ. соч.— С. 46, 47.— Рис. 1.

²⁸ *Хавлюк П. И.* Научный отчет об археологических разведках на Ю. Буге // НА ІА АН України.— 1954/40.— 14 с.

²⁹ *Аналіз проведено у Вінницькому філіалі «УКРНІСТРОМПРОЕКТ» у 1976 р., № 793.*

³⁰ *Кульська О. А., Дубицька Н. Д.* Будівельні матеріали трипільської культури // ТК.— 1940.— Т. 1.— С. 330.

³¹ *Колесников А. Г.* Проблемы реконструкции общественных структур на материалах поселений и жилищ // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 248.

³² *Заец И. И., Гусев С. А.* Ритуальный комплекс трипольского поселения Ворошиловка // II польовий семінар.— Тальянки, 1991.— С. 43—47.

³³ *Зинковский К. В.* Новые данные к реконструкции трипольских жилищ // СА.— 1973.— № 1.— С. 147.

³⁴ *Кульська О. А., Дубицька Н. Д.* Вказ. праця.— С. 328, 329; *Кравец В. П.* Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА.— 1955.— Вып. 4.— С. 134.

³⁵ *Богаевский Б. Л.* Орудия производства и домашние животные Триполья.— Л., 1937.— С. 48.

³⁶ *Бибииков С. Н.* О хронологическом разделении памятников Триполья А и типа Гумельницы (Алденъ II) на юго-западе СССР // Докл. и сообщ. археологов СССР на VII международном конгрессе доисториков и протоисториков.— М., 1966.— С. 94—96.

³⁷ *Цибесков В. П.* Некоторые наблюдения и выводы в связи с углубленными и наземными жилищами трипольской культуры // 150 лет ЛАМ АН УССР: Тез. докл.— К., 1975.— С. 44—46.

³⁸ *Шмаглій М. М.* Городсько-Волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія.— 1966.— Т. XX.— С. 20.

³⁹ *Коробкова Г. Ф.* Экспериментальное изучение орудий труда трипольской культуры // АО 1973 г.— М., 1974.— С. 421.

⁴⁰ *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 119, 120.

⁴¹ *Попова Т. А.* О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья // Первобытная археология.— К., 1989.— Рис. 3, 4.

⁴² *Цвек Е. В.* Буго-Днепровский вариант восточно-трипольской культуры (к проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 114.— Рис. 6.

⁴³ *Энеолит СССР.*— М., 1982.— С. 224, 225 (кольорова вклейка).

⁴⁴ *Nitu A.* Reprezentările zoomorfe plastice pe ceramica neo-eneolitică carpato-dunăreană // Arheologia Moldovei.— București.— 1972.— Т. VIII.— Р. 76.— Fig. 17/5.

⁴⁵ *Мовша Т. Г.* Петренська регіональна група трипільської культури // Археологія.— 1984.— № 45.— С. 15.

⁴⁶ *Заец И. И.* Керамический комплекс трипольского поселения Клищев // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл.— К., 1975.— Ч. I.— С. 76, 77.

⁴⁷ *Гусев С. А.* Керамический комплекс трипольского поселения Сосны // II польовий семінар: Тези доп.— Тальянки, 1991.— Рис. 2, 16.

⁴⁸ *Рыбаков Б. А.* Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— № 2.— С. 16, 17.

⁴⁹ *Бибииков С. Н.* Археологические раскопки у поселения Попенки и Журы на Днестре в 1952 г. // КСИА АН СССР.— 1954.— Вып. 56.— С. 108.

⁵⁰ *Сорокин В. Я.* К проблеме хронологии памятников среднего Триполья Молдавии // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл.— Тальянки, 1990.— С. 97.

⁵¹ *Цвек О. В.* Охоронні розкопки на трипільському поселенні біля с. Тростяничок на Вінничині // ІХ Вінницька обласна історико-красназнавча конференція: Тези доп.— Вінниця, 1990.— С. 8, 9.

⁵² *Хавлюк П. И.* Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА.— № 3.— С. 206—208.

⁵³ *Непріна В. І.* Поселення розвинутого Трипілья на р. Росі // Археологія.— 1970.— XXIII.— С. 125, 128; *Цвек Е. В.* Исследование трипольского поселения у с. Гарбузин // АО.— 1973.— М., 1974; *Цвек О. В.* Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія.— 1985.— № 51.— С. 31—45.

⁵⁴ *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10.— 248 с.; *Непріна В. І.* Поселення розвинутого Трипілья на р. Росі // Археологія.— 1970.— XXIII.— С. 125—128; *Цвек Е. В.* Исследование трипольского поселения у с. Гарбузин // АО.— 1973.— М., 1974.— С. 355, 356.

⁵⁵ *Энеолит СССР...* — С. 296.— табл. LXXVI.

⁵⁶ *Спицын А. А.* Скифы и Гальштат.— СПб., 1911; *Артамонов М. І.* Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 р. // АП.— 1952.— Т. IV.— С. 193—195.

⁵⁷ Гамченко С. С. Спостереження над даними... — С. 35.

⁵⁸ Гамченко С. С. Археологические исследования 1909 г. в Подолье по Трипольской культуре // НА ИМК АН Росії.— Фонд № 2703.— С. 87; Гамченко С. С. Наблюдения по данным исследований первоисточников Трипольской культуры в 1909—1913 гг. // НА ІА АН України.— Фонд № 38.— С. 6—8.

⁵⁹ Рижов С. М. Небелівська локально-хронологічна група в Буго-Дніпровському межиріччі (етап ВІІ — СІ трипільської культури) // V Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп.— Вінниця, 1987.— С. 71—72; Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія.— 1985.— № 51.— С. 46, 51.— Рис. 3.

⁶⁰ Косаківський В. А. Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл.— Тальянки, 1990.— С. 204.— Рис. 3, 4, 8; Полищук Л. Ю. Памятники развитого Триполья. // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 43.— Рис. 14, тип ІХ.

⁶¹ Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею.

⁶² Дослідження М. І. Артамонова. Матеріал зберігається у фондах Ермітажу.

⁶³ Пилипчук І. В. Матеріали до археологічної карти басейну р. Соб // Археологія.— 1973.— № 9.— С. 65—68.

⁶⁴ Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры // КСИА.— 1975.— Вып. 142.— С. 3—10; Цвек Е. В. Памятники борисовского типа в системе восточного ареала триполье-кукутенской области // Тезисы областной научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского.— Полтава.— 1987.— С. 37.

С. А. Гусев

ПАМ'ЯТНИКИ РАЗВИТОГО ТРИПОЛЬЯ СРЕДНЕГО ПОБУЖЬЯ

В Среднем Побужье с началом развитого Триполья сформировался своеобразный локальный вариант культуры, названный среднебугским. Его отличительной чертой является синкретический состав населения, что нашло отражение в материальной культуре. На этапе ВІ — ВІІ вариант представлен поселениями беликовского типа (Беликовцы, Белозерка, Залужное и др.), имеющими местную основу, проявившуюся в керамике с углубленным орнаментом и заметными чертами западных (расписных) традиций. В последующем, на этапе Триполья ВІІ, влияние запада усиливается, о чем свидетельствуют памятники ворошиловского (Ворошиловка, Сосны, Селище) и немировского (Немиров, Каролина, Вербивка ІІ) типов. Хронологическую цепочку завершают поселения типа Городище-2, Торкова. В конце развитого этапа трипольской культуры в Среднем Побужье усиливаются миграционные процессы, которые привели к уничтожению локальных особенностей среднебугской группы.

S. A. Gusev

THE MEMORIALS OF THE WELL-DEVELOPED TRIPOLSKAJA CULTURE AT MIDDLE BUG BASIN.

At Middle Bug basin with the beginning of the well-developed stage of Tripolskaja culture the original local version of this one called «the Middle Bug's» was formed. Its distinctive feature is the syncretic compositions of people. This phenomena is reflected by the material culture. During the stage В1—В2 this version is represented by the settlements of Belikovtzy type (Belikovtzy, Beloziorka, Zaluzhnoe etc.) having the native base. This is displayed by the pottery with incised decoration and appreciable features of the Western (painting) traditions.

Later during the stage Tripolie В2 the Western influence is confirmed which is illustrated by the memorials of Voroshilovka (Voroshilovka, Sosny, Selishche) and Nemirov (Nemirov, Karolina, Verbivka 2) types. The chronological chain is completed by the settlements Gorodishche-2, Torkov types. At the end of the well-developed stage of Tripolskaja culture the migratory processes at Middle Bug basin are confirmed and led to the annihilation of the native peculiarities of Middle Bug group.